

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ ВАРІАНТИ СУБСТАНЦІЙНИХ СИНТАКСЕМ

Межов Олександр Григорович,

канд. філол. наук, доц.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті розглянуто позиційні формально-синтаксичні та комунікативні варіанти субстанційних синтаксем (суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної та локативної) у структурі речення, проблеми співвідношення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів простого елементарного речення в сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: субстанційна синтаксема, суб'єкт, предикат, об'єкт, синтаксичний зв'язок, член речення, тема, рема.

Функціональний багатоаспектний підхід до аналізу синтаксичних одиниць, поширений у сучасному українському мовознавстві, зумовив виділення двох рядів членів речення: формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних, серед яких особливе місце посідають субстанційні синтаксеми: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні [Вихованець 1993, 92; Городенська 1991, 99; Загнітко 2001, 25 – 30; Шульжук 2004, 48 – 55]. Проблема субстанційних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, незважаючи на їх вивчення на матеріалі різних мов (у працях Л. Теньєра, С. Д. Кацнельсона, Ч. Філлмора, У. Чейфа, М. Д. Степанової, Г. Гельбіга А. М. Мухіна, Г. О. Золотової, Д. С. Станишевої, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, Т. Є. Масицької, М. В. Мірченка, та ін.), залишається однією з найбільш дискусійних. Деякі питання, пов'язані з їхнім системним вивченням, ще не отримали аргументованого розв'язання, у трактуванні окремих положень маємо суттєві розбіжності. Отже, **актуальність пропонованого дослідження** зумовлена, з одного боку, посиленням інтересом лінгвістичної науки до проблем аналізу конститутивних одиниць синтаксису, багаторівневої організації речення, з іншого – потребою цілісного й системного опису всієї сукупності мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у тісному взаємозв'язку їхніх семантичних, морфологічних та позиційних варіантів.

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз формально-синтаксичних і комунікативних варіантів субстанційних синтаксем у семантично елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; охарактеризувати форми синтаксичних зв'язків субстанційних компонентів з різними частининомовними класами предикатів; виявити співвідношення семантико-синтаксичної структури різнотипних простих речень з їхнім формально-синтаксичним та актуальним членуванням.

Об'єкт дослідження – субстанційні синтаксеми в структурі простого речення, **предмет дослідження** – позиційні варіанти субстанційних синтаксем.

Наукова новизна. У статті висвітлено специфіку функціонування субстанційних синтаксем у формально-синтаксичних позиціях головних і другорядних членів речення, комунікативних позиціях теми й реми; з'ясовано характер симетрії / асиметрії семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної структури речення.

Субстанційні синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці можуть реалізуватися не лише у семантичних та морфологічних варіантах, але й формально-синтаксичних, тобто виступати в позиціях головних і другорядних членів речення, виділюваних на основі формальних ознак. Формально-синтаксичні варіанти субстанційних синтаксем залежать передусім від їхніх морфологічних форм вираження та типу синтаксичного зв'язку із предикатним компонентом. Підметом найчастіше виступають суб'єктні синтаксеми у формі називного відмінка, напр.: *І на вчас мене **дід** коней запрягати* (П. Сингаївський); *Так **серце** не існує поза тілом* (В. Коротич). У двоскладних реченнях з невідповідністю (асиметрією) семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур позицію підмета заступає об'єктна синтаксема в називному відмінку, тоді як суб'єктний компонент у непрямому відмінку виконує формально-синтаксичну функцію сильнокерованого другорядного члена речення. Такі особливості простежуємо у деяких конструкціях з предикатами: а) емоційно-оцінного ставлення: *Сучасну літературу... хвилюють **проблеми** глобальні* (О. Гончар); ***Наташа** сподобалась йому ...* (О. Гончар); б) сприйняття, які виражені дієсловами на -ся, напр.: *І згадалися **Несторові шахісти** ...* (Р. Іваничук); *Озерам сниться **море*** (В. Лазарук); *Йому привиділася ... **гора*** (В. Шевчук); в) якісно-модального відношення: *Султанові потрібні **слуги*** (Р. Іваничук); г) володіння: ***Будівлі** належать державі* (П. Загребельний); *У нас є...**документи*** (П. Загребельний); г) розумового стану: *Усім знане витончене **ім'я** [Галина]* (І. Вихованець); *Серед інших небесних тіл були відомі людям **комети** і **метеорити*** ("Українське народознавство"). У художніх творах нерідко вживається речення з називним об'єкта порівняння, який реалізується у нетиповій присудковій формально-синтаксичній позиції, напр.: *Лиш любов – **як** у серці **багнет*** (В. Сосюра); *Була вона для нього **наче сонце*** (Леся Українка); *Земля – **мов казка*** (В. Симоненко); *А очі ближніх – **зведені курки**...* (Л. Костенко).

В українській мові, крім називного суб'єктного і об'єктного відмінків, у позиції підмета може стояти адресатно-суб'єктна синтаксема, виражена кличним відмінком. Підметова формально-синтаксична функція кличного є морфологічно обмеженою, тому що вона зумовлена лише дієсловами наказового способу. "У спонукальних реченнях у кличного відмінка наявні ті самі ознаки (двобічний зв'язок із присудком, наявність типових для предикативного зв'язку елементів форми координації), що й у називного відмінка" [Вихованець 1993, 218]. Пор.: *За волю стань, **юначе*** (І. Нехода); *Не ридайте, **діти*** (П. Воронько) і *Тече віками **Влтава*** (І. Нехода); *Старіють **люди*** (І. Муратов).

Зрідка у семантично елементарних простих реченнях із предикатами кількості підмет може бути виражений нетиповою для цієї позиції формою родового відмінка у функції суб'єкта кількісної ознаки. Напр.: ***Людей** було небагато* (Б. Харчук); ***Грошей** обмаль* (О. Іваненко); ***Півтисячі нас** було* (О. Гончар). "Усунення типової для позиції підмета форми називного відмінка пояснюється перенесенням у реченневу структуру форми родового відмінка, що функціонує у кількісно-іменних сполуках" [Вихованець 1992, 113]. Пор.: *На тому літаку летіло **двадцятьеро дітей*** (М. Трублаїні) ← *Дітей було двадцятьеро* + *Діти летіли на тому літаку*. В ек-

пресивних варіантах двоскладних речень уживається родовий підметовий відмінок у семантико-синтаксичній функції партитивного суб'єкта. Форма родового відмінка заступає форму називного, пор.: *Своїх людей наїхало!* (Б. Харчук) і *Свої люди наїхали; Нападало горобців!* (Б. Харчук) і *Горобці нападали*.

Суб'єктні синтаксеми у непрямих відмінках, крім розглянутих вище родового і кличного, можуть виступати у позиції лівобічного керованого другорядного члена речення відповідно до лівобічної семантико-синтаксичної валентності предиката. Інші субстанційні синтаксеми (об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна) перебувають у формально-синтаксичній позиції правобічного керованого другорядного члена речення. "Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення" [Вихованець 1992, 77]. Напр.: *Мені сумно* (Р. Іваничук); *Люди не спалося* (М. Трублаїні); *Він дарував розкішні букети нареченим* (В. Симоненко); *Він ніяк не міг накреслити ручкою свій план будинку* (Р. Іваничук); *Ми йдемо по Львову* (Д. Павличко).

У ролі опорних слів, які керують субстанційними синтаксемами у непрямих відмінках і прийменниково-відмінкових формах, найчастіше виступають дієслова. Сполучуваність лише з дієсловами характерна для знахідного суб'єкта та об'єкта, які не можуть залежати від прикметників та іменників. Напр.: *Митю усього аж пересмикнуло* (О. Іваненко); *У дворі Галя прала білизну* (В. Шевчук). Прикметники здебільшого керують прислівними другорядними членами речення, у позиції яких перебувають суб'єктні синтаксеми, виражені давальним відмінком, об'єктні синтаксеми в непрямих прийменникових та безприйменникових відмінках, адресатна синтаксема в давальному відмінку при предикативному прикметнику *винний*, напр.: – *Мені потрібний човен* (М. Трублаїні); *...я серцем молодий* (В. Сосюра); *На мене люди стали злі* (Д. Павличко); *Мій Роман був лагідним до мене* (Р. Федорів); *Вам ми винні нагороду* (Леся Українка). Предикативні прислівники здатні керувати давальним та місцевим відмінками у функції суб'єкта стану, а також непрямими відмінками в об'єктній функції, напр.: *Весело і тепло було шпакам* (М. Вінграновський); *В осіннім полі порожньо і дико* (І. Муратов); *Чутно тиху розмову закоханих* (А. Головка); *За вікном було видно...місто* (С. Скляренко).

Лівобічний керований другорядний член речення, позицію якого займають суб'єктні синтаксеми у непрямих відмінках, поєднаний з опорним словом сильним підрядним зв'язком. Функції сильнокерованого компонента набуває і об'єктна синтаксема передусім в знахідному та родовому відмінках. Інші непрямі відмінки сполучаються з присудком сильним підрядним зв'язком внаслідок їхнього переміщення в позицію знахідного об'єкта, напр.: *Все прогресивне людство сьогодні шанує великого російського поета* (Б. Олійник); *–Я ж тобі добра бажаю, як рідная неня...* (М. Куліш); *Томас палко дякував Бутакову за представлення і за прекрасну характеристику* (З. Тулуб); *Ярослав Івашкевич всю дорогу захоплювався українськими краєвидами* (Д. Павличко). Дещо послаблюється синтаксичний зв'язок адресатної синтаксеми в давальному відмінку та транспонованих прийменниково-

відмінкових формах, для якої характерна формально-синтаксична позиція напівсильнокерованого другорядного члена речення, напр.: *Воєвода Мостовик свого часу віддає значну прислугу великому князеві* (П. Загребельний); *Воронцов того вечора розповів присутнім одну свою мисливську історію* (О. Гончар); *Ніхто для всіх не принесе і щиро не оддасть, якщо самі її ми не обстоїм* (О. Богачук); *Ганс сам почав підносити тяжкі цебри до Віри* (У. Самчук). Ще слабкішим порівняно з адресатною синтаксею підрядним зв'язком характеризується локативна синтаксема напрямку (початкового і кінцевого пунктів руху), яка займає формально-синтаксичну позицію напівслабокерованого другорядного члена речення: *Прибули хлопці до далекого села* (М. Стельмах); *Батьки з села до обласного центру перебуралися* (В. Дрозд). Орудний безприйменниковий відмінок спеціалізований на вираженні інструментальної синтаксеми, слабкого керування і периферійної позиції слабокерованого другорядного члена речення, напр.: *Чумаченко багнетом розрізав халюву* (Григорій Тютюнник); *Луки росами гаптує Тиша...* (О. Слісаренко). Слабкий характер зв'язку опорного і залежного компонентів речення посилює в цій позиції конкуренцію орудного відмінка і прийменників, напр.: *До театру під'їжджали автомобілем* (І. Вільде) і *До театру під'їжджали на автомобілі*. Локативна синтаксема шляху руху в орудному відмінку також набуває ознак слабкого підрядного зв'язку: *Шляхом простував Данилко* (Б. Харчук). Позицію прислівного слабокерованого другорядного члена речення займають і валентно пов'язані субстанційні локативні синтаксеми в місцевому відмінку та інших прийменниково-відмінкових формах при локативних предикатах *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, стояти, лежати, сидіти, висіти*, напр.: *Осташко сидів біля віконця* (Р. Іваничук); *Лежать під лісом люди на траві* (Л. Костенко).

За актуального членування простого речення для суб'єктної синтаксеми типова комунікативна позиція теми, для правобічних субстанційних синтаксем (об'єктної, адресатної, інструментальної та локативної) – комунікативна функція компонента комплексної реми. Напр.: *Гриць / допомагав братові* (Б. Харчук); *Мудрий Пірі Мехмед / прислав шовковий згорток Сулейманові* (П. Загребельний); *Петро / набрав лопатою із засіки жито* (Б. Харчук); *Брат / приїхав машиною* (П. Загребельний); *Малуша / босими ногами прийшла з-над Росії до Києва* (С. Скляренко). Таке комунікативне членування простежуємо в нейтральному, не деформованому особливими факторами висловленні. На думку І. І. Ковтунової, "правильна логічна побудова стилістично нейтрального літературного мовлення потребує, щоб тема, як вихідний пункт висловлення, часто відомий слухачеві або читачеві, перебувала на початку речення, а рема, яка повідомляє дещо про тему і містить переважно нове, невідоме читачеві, – у кінці речення, після теми. Порушення цього правила ... веде до порушення логічної послідовності викладу" [Ковтунова 1976, 13].

Морфологічне (відмінкове чи прийменниково-відмінкове) вираження і формально-синтаксична позиція субстанційних синтаксем, як правило, не впливають на їхню комунікативну функцію. Типову комунікативну позицію теми займає суб'єктна синтаксема як у називному, так і непрямих відмінках, комплексної реми – правобічні субстанційні синтаксеми в будь-яких відмінкових і прийменниково-від-

мінкових варіантах. Напр.: *Жінки / несли їм фрукти, козиний сир, бринзу, молоко...* (О. Гончар); *Мама / напекла тістечок* (А. Дімаров); *Іваниха / чавила товкачем у цєбриці картоплю* (Б. Харчук); *Люди / подались у бік двору* (Р. Іваничук); *Їй [Наталочці] / страшно* (П. Воронько); *Його / вже огортала образа* (А. Дімаров); *В кабінеті / жарко* (Б. Харчук); *Всемилоистивий Христе, / дай снаги* (І. Муратов). Навіть якщо суб'єктна синтаксема в непрямому відмінку перебуває в позиції другорядного члена речення, а об'єктна в називному виступає підметом, комунікативну функцію теми зберігає за собою суб'єкт. Напр.: *Мені / потрібен паркет* (А. Дімаров); *Сироватці / знана ця гірка повість* (Ю. Мушкетик); *У мене / є граната* (О. Гончар).

Якщо суб'єктна синтаксема перебуває в позиції теми, а інші субстанційні синтаксеми разом з предикатом – в позиції компонента комплексної реми, комунікативне членування речення відповідає семантико-синтаксичному, тобто простежуємо симетричність обох структур. За відповідного комунікативного завдання суб'єктна синтаксема може пересуватися у позицію реми, тоді на неї падає фразовий (логічний) наголос, напр.: *Дике поле...вздвож і впоперек об'їздили / його предки* (Ю. Мушкетик). За таких умов у позицію теми або компонента комплексної теми переходять правобічні субстанційні синтаксеми: а) об'єктні: *Театр Леся Українка / любила змалку* (Л. Костенко); *Про таку подію / негайно мусять сповіщати посольство* (О. Гончар); б) адресатні: *Продавцеві / дав таблетку снодійного* (В. Лис); *Першою принесла Зозульці звістку про статтю в районній газеті / дружина* (О. Іваненко); в) інструментальні: *Своїми руками / копав я траншеї* (П. Воронько); *На в'ючених мулах і верблюдах / пробивалися купці крізь натовп* (Р. Іваничук); г) локативні: *Мимо нього / пройшов Олексій Петров* (Р. Іваничук); *Полям бігли / озброєні люди* (М. Трублаїні); *По борозні обіч дороги/ йшли заводіяки всі* (А. Головка).

Частки тільки, лише (лиш), навіть, саме, не, і(й) при субстанційних синтаксемах вказують на їхнє перебування в комунікативній позиції реми, незалежно від місця у лінійній реченнєвій послідовності слів, напр.: *Лише попів / на порозі залишиться* (І. Муратов); *В наших селах жили / не тільки українці* (П. Загребельний); *Навіть баба Майориха / не сиділа на лавочці під двором ...* (В. Дрозд). У питальних реченнях займенникового різновиду частка *же* (ж) стає підсилювальною і виділяє рему, виражену питальним займенниковим словом у функціях суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, локатива: *А хто ж/ вам право дав одняти у народу його велику гордість і пісні?* (Л. Костенко); *Що ж/ ти приніс мені? Кому ж/ написати листа? Чим же/ доїхати додому? Куди ж/ ти йдеш?* У непитальних реченнях постпозитивна частка *же* (ж) при іменниковій синтаксемі є свідченням того, що остання стоїть у комунікативній позиції теми, напр.: *А я ж / Вас знав* (В. Коротич). Нерідко слово, яке виражає субстанційну семантику, повторюється, що свідчить про перебування іменникової синтаксеми у комунікативній позиції реми: *Всі / моєї Батьківщини мову розуміють на планеті. Всі!* (І. Нехода); *Бурхливий / він [Дунай]. Могутній / він [Дунай]* (І. Нехода). Логічний наголос також дає змогу кваліфікувати субстанційний компонент як рему висловлення: *І друзі / там є* (Л. Костенко). Пауза (у писемному мовленні їй відповідає певний розділовий знак) перед субстанційною синтаксемою є інтонаційним засобом її виділення як реми. Наприклад, у реченнях *А в лі-*

сопарку / – *солов'ї* (І. Муратов); *По цей бік* / – *ворог скаче*. *По той бік* / – *ворон кряче* (І. Нехода); *А за річкою* / – *Ковпак* (П. Воронько) ремою виступає суб'єкт, а темою – локатив. Порядок слів також слугує засобом вираження актуального членування. Зокрема, за відповідного комунікативного завдання може відбутися взаємопереміщення компонентів у пасивних двоскладних конструкціях, внаслідок чого увагу буде акцентовано не на виконавцеві дії в орудному відмінку, а на носіїві результативного стану в називному, який входить до складу реми: *Енеєм / кинута я, бідна* (І. Котляревський).

В експресивно та стилістично нейтральних висловленнях тема передує ремі. Такий порядок слів називають об'єктивним [Матезіус 1967, 239 – 245; Виноградов 1975, 278 – 279]. "Якщо – внаслідок специфічного мотивування (зумовленого схвилюваністю, внутрішнім зацікавленням мовця, його бажанням підкреслити щонебудь і т. д.) – виникає необхідність граматично виразити емоції, ставлення мовця до предмета повідомлення, тоді утворюється суб'єктивний порядок слів, що набуває вигляду "рема – тема" [Виноградов 1975, 278]. У таких експресивних комунікативних варіантах суб'єктна синтаксема перебуває у властивій їй початковій позиції, але завдяки логічному наголосові, часткам, повторам та іншим засобам вираження актуального членування речення, вона є не даним (темою), а новим (комунікативним ядром повідомлення, ремою). Так само й інші субстанційні синтаксеми, виступаючи в типовій для них правобічній лінійній позиції стосовно предиката, виконують комунікативну функції теми або компонента комплексної теми. Наприклад, висловлення *Бережан* / *замурував сховок цеглою* (В. Барка) із суб'єктною синтаксемою в позиції реми, що виділена логічним наголосом, дає відповідь на питання: *Хто замурував сховок цеглою?* Якщо в комунікативній позиції комплексної реми перебувають одночасно декілька субстанційних синтаксем, постає необхідність вирізнити актуальну значущість компонентів такої реми. Тоді маємо кількеступінчастість актуального членування, за якого можливе виділення першої та другої реми (позначено двома скісними рисками), напр.: *Я вже давно так/ не їхав поїздом // у снігову Україну* (І. Драч); *Вам /нести мене прийдеться// аж до нової оселі* (Леся Українка); *Діти/ несуть у школу //завиті в хустину книжки* (М. Рильський).

Отже, відповідно до функціональних типів субстанційних синтаксем можна виділити такі різновиди керування і пов'язане з ними центральне/периферійне місце керованого другорядного члена речення: сильне керування і відповідне йому центральне місце керованого компонента (об'єктна і суб'єктна синтаксеми в непрямих відмінках), напівсильне керування нецентральне/непериферійне місце керованого компонента (адресатна синтаксема), напівслабке керування і напівпериферійне місце керованого компонента (локативна синтаксема напрямку), слабке керування і периферійне місце керованого компонента (інструментальна синтаксема, локативна синтаксема шляху руху в орудному відмінку і статичної локалізації в непрямих відмінках, а також суб'єктна синтаксема в орудному відмінку пасивних конструкцій). Актуальне членування тісно пов'язане із семантико-синтаксичною організацією речення, але не збігається з нею, являючи собою автономний аспект речення, спрямований у мовлення. Для суб'єктної синтаксеми типова позиція теми.

Правобічні субстанційні синтаксеми разом із предикатом входять до складу комплексної реми, а іноді виконують функцію реми самостійно. Рідше суб'єктна синтаксема в реченні виступає ремою, а інші іменникові компоненти – темою. У зв'язку з цим частіше простежуємо симетричність комунікативної та семантико-синтаксичної структури речення, ніж їх асиметричність. Перспективними у даному напрямку є дослідження позиційних варіантів вторинних предикатних синтаксем.

В статье рассмотрены позиционные формально-синтаксические и коммуникативные варианты субстанциальных синтаксем (субъектной, объектной, адресатной, инструментальной и локативной) в структуре предложения, проблемы соотношения формально-синтаксического, семантико-синтаксического и коммуникативного уровней простого элементарного предложения в современном украинском литературном языке.

Ключевые слова: субстанциальная синтаксема, субъект, предикат, объект, синтаксическая связь, член предложения, тема, рема.

In the article the position formal-syntactic and communicative variants of the substations syntaxem (subject, object, adressi, instrumental and locativ) are considered in the structure of sentence, problems of correlation of formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative levels of simple elementary sentence in modern literary Ukrainian.

Key words: substation syntaxema, subject, predicate, object, syntactic connection, part of sentence, theme, rema.

Література:

1. *Виноградов В. В.* Основные вопросы синтаксиса предложения: На материале русского языка / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1975. – С. 254–294.
2. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук, думка, 1992. – 222 с.
3. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368с.
4. *Городенська К. Г.* Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. *Загітко А. П.* Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
6. *Ковтунова И. И.* Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 239 с.
7. *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239-245.
8. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.